

Сандыбаева К.

**Асыл нұсқа мен аудармадағы
реалиялар (Абай өлеңдерінің
негізінде)**

Мақала асыл нұсқа мен аудармадағы реалияларды зерттеуге арналған. Талдауға Абай өлеңдеріндегі реалиялар негіз болды. Абай өлеңдерінде қазақ халқына тән, ұлттық бояуы қанық реалиялар жиі кездеседі. Ақын реалияларды бастапқы мағынада ғана емес, сонымен қатар ауыспалы мағынада да қолданатынын айту парыз.

Зерттеу барысында Абай өлеңдерінің бес аударма нұсқасы салыстырылды. Салыстырмалы талдау барысында анықталған жайлар мыналар: а) Абай поэзиясын аударуда аудармашылар үшін басты қиындықтардың бірі реалияларды аудару болып табылады; ә) Абай өлеңдеріндегі ұлттық сипаты қанық реалиялардың мағынасын дәл түсіну, анықтау мүлде қиын жұмыс; б) Абай өлеңіндегі реалиялардың ұлттық реңкін өшіріп, оған өзге бояу беру дұрыс аудармашылық шешім емес; в) Абай өлеңдеріндегі реалияларды лайықты тәржімалау – алдағы күндердің міндеті; г) асыл нұсқа мен аудармадағы реалияларды Абай өлеңдерінің негізінде зерттеу бұрынғыша қазақ аударматануындағы өзекті мәселе болып қала береді.

Түйін сөздер: Абай, өлең, аударма, түпнұсқа, реалия, ұлттық бояу, мағына, образ.

Sandybayeva K.

**Realia in original and translations
(based on Abai's poetry)**

The article is devoted to the investigation of realia in original and in translations. Analysis based on realia from Abai's poetry. In Abai's poems frequently can be found realia saturated with national color. Poet applies the realia not only in their initial meaning, but in figurative meaning too.

During the analysis there was applied comparable analysis of five variants of translation of Abai's poems. In the conclusion there were determined further opinions: a) translating realia from Abai's poems is difficult; b) adequate comprehension and determination of notion of realia, which have rich national color is more difficult; c) vanishing the national color of realia in Abai's poems and attaching them another one is not the correct decision; d) adequate translating of Abai's poems is a future task; e) investigation of realia based on the Abai's poems is still actual problem.

Key words: Abay, poem, translation, original, realia, national color, meaning, form.

Сандыбаева К.

**Реалия в оригинале и переводе
(на материале поэзии Абая)**

Статья посвящена изучению реалия в оригинале и переводе. Материалом для анализа послужила реалия в стихотворениях Абая. В стихотворениях поэта часто встречаются реалии, насыщенные национальным колоритом, свойственным лишь казахскому народу. Следует отметить, что Абай использует реалии не только в их первоначальных, но и в переносных значениях.

Осуществлен сравнительный анализ пяти вариантов перевода стихотворений Абая. В результате исследования выявлено следующее: а) основная проблема в переводе поэзии Абая – это проблема перевода реалия в стихотворениях Абая; б) более существенная проблема заключается в адекватном понимании и определении значения реалия в тех стихотворениях Абая, национальный колорит которых имеет ярко выраженный характер; в) отнятие присущего и придание чужого оттенка реалия – не самое правильное переводческое решение; г) адекватная передача реалия в стихотворениях Абая является до сих пор злободневной задачей; д) изучение реалия в оригинале и переводе на основе стихотворения Абая остается актуальной проблемой в казахском переводоведении.

Ключевые слова: Абай, стихотворение, перевод, оригинал, реалия, национальный окрас, смысл, образ.

**АСЫЛ НҰСҚА МЕН
АУДАРМАДАҒЫ
РЕАЛИЯЛАР
(Абай өлеңдерінің
негізінде)**

Көркем аударма сәтті шығуы үшін аудармашы түпнұсқаны өзінің бес саусағындай жақсы білуі тиіс. Сонымен бірге ол мәтінге терең бойлап, автордың басты идеясын, айтпақ ойын толық түсінуі шарт. Аудармашы үшін поэзияға қарағанда прозаны аудару жеңіл, поэзияны аудару үшін – ақын, прозаны аудару үшін – жазушы болу керек деген ойлар жиі айтылып жатады. Мейлі жазушы, мейлі ақын болсын, аудармашы өзі тәржімалайтын мәтінді жан-жақты зерттеп, талдап, ұғынуы керек. Аудармашының автор шығармасын өз жанынан өзгертпей, толықтырмай аударуы міндет, міндет қана емес, аманат. Демек, аудармашы аманатқа қиянат жасамай, оны бұрмалап, мағынасын өзгертпей, оқырманға лайықты түрде ұсынуы тиіс.

Қазақ жазба әдебиетінің, көркем аудармашының негізін қалаушы ұлы ақын Абай Құнанбаевтың шығармашылығы – таусылмас қазына, зор мұра. Сол мұра қазіргі таңда әлем әдебиетінің озық үлгілерінің қатарынан орын алып, әлемге қазақ халқын, қазақ халқының мәдениетін танытуда. Абайдың адамгершілікті, қайырымдылықты, жақсылық пен әділдікті дәріптеп, надандық, зорлық, мақтаншақтықты сынайтын өлеңдері – ұлттық поэзиямыздың асқар шыңы. Сол құзар шыңды бағындырған аудармашы әзірге жоқ. Абайдың биігіне жетіп, өлеңдерін ақынның өз деңгейінде шебер зерлеген бір аудармашы табылмай келеді.

Абай поэзиясын аударуда аудармашылар үшін басты қиындықтардың бірі – реалияларды аудару.

Ұлттық әдебиеттің кез-келген туындысы тарихи, мәдени ақпараттан түзілетіні белгілі. Ал ұлт әдебиетінің көрнекті шығармашылық тұлғаларының туындыларында реалиялар мейлінше кең көрініс табады. Осы тұрғыдан келгенде, ұлт әдебиетінің туындыларын аударудағы басты қиындық реалияларды аударумен байланысты анықталады. Реалиялар туралы аударматану ғылымында жинақталған ойлар мен пікірлердің мол қоры бар. Кейбір аударматанушылар реалияларды аудару мәселесін аударматанудың теориясымен сабақтастырады. Әрине, бұл жерде теориялық қағидаларға сүйенудің маңызы үлкен. Солай дегенмен, реалияларды аудару аударма теориясының қағидаларына негізделеді деп біржақты айтуға болмайды. Шындығына келгенде, реалияларды аудару аударма теориясынан шықпайды,

аударма теориясы реалияларды тану, пайымдау, аудару тәжірибесіне тәуелді. Сондықтан, реалияларды аудару мәселесін нақты, салыстырмалы талдау негізінде пайымдаған дұрыс.

Реалиялар белгілі бір басты ерекшеліктеріне қарай бірнеше топқа бөлінеді. С. Влахов пен С. Флорин оларды былайша жіктейді:

1) Заттық: а) Географиялық реалиялар; ә) Этнографиялық реалиялар; б) Қоғамдық-саяси реалиялар; 2) Жергілікті: а) Бір тілдік кеңістіктегі реалиялар; ә) Қос тілдік кеңістіктегі реалиялар; 3) Уақыттық: а) Қазіргі заман реалиялары; ә) Ескірген (тарихи) реалиялар [1, 59].

Абай өлеңдерінде географиялық, этнографиялық, қоғамдық-саяси, бөтен (кірме), тұрмыстық және т.б. реалиялар бар. Олардың бәрін қарастыру біздің мақаламыздың міндетіне жатпайды. Оның үстіне біз Абай өлеңдеріндегі ұлттық мазмұны мен сипаты қанық реалияларды ғана таңдап алып, өз ойларымызды солардың басқа тілдерге аударылу деңгейін анықтауды мақсат еттік. Бұл – өз алдына үлкен мәселе. Оны ғылыми тұрғыдан толық талдап, саралап көрсету терең ізденіс пен ерен еңбекті талап етеді. Міне, осы ізденіс пен еңбек жемісті болуы үшін реалияларды аудармас бұрын, олардың мағынасын түсініп, ұғынып алу қажет. Ал содан кейін олардың Абай өлеңіндегі қызметін анықтап болғаннан кейін ғана аудармаға кірісу керек. Ал енді аудармашылар Абай өлеңдеріндегі реалияларды қалай түсініп, қалай аударғандығын саралай отырып, олардың мәтіндегі қызметін анықтай алды ма, жоқ па, соны қарастырайық.

Ақынның «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңінде мынадай жолдар бар:

Наданға арам ақылды құлаққа ілмек,
Бұл сөзден ертегіні тез үйренбек.
Рас сөздің кім білер қасиетін?
Ақылсыз шынға сенбей, жоққа сенбек.

Қызыл арай, ақ күміс, алтын бергек
Қызықты ертегіге көтерілмек.
Ақсақалдың, әкенің білімдінің,
Сөзінен сырдаң тартып, тез жиренбек [2, 29].

Ақынның сөзі бейнелі, суретті, образды. Олардың кейбірі тура мағынада емес, астарлы мағынада қолданылған. Сондықтан олардың нақты мағынасын дәл тауып көрсету, дәл түсіну оңай емес. Ал реалиялардың мағынасын дәл түсіну, анықтау мүлде қиын.

Берілген өлеңдегі «бергек» сөзіне назар аударайық. Бұл сөздің мағынасын қазіргі қазақ оқырмандарының көпшілігі біле бермейді. Сөздің ма-

ғынасын білмеген адам оның қолданылу аясын да білмейді: сөз заттың атын білдіре ма, сынын білдіре ме, сапасын білдіре ме, іс-әрекетті, қимылды білдіре ме – бәрінен де мақұрым қалады. Мұның бәрін білмеген адам бұл сөзді басқа тілге қалайша аудармақ?

Біздің сөзімізге тұздық болып отырған «бергек» – әйелдердің әшекейлі бас киімінің атауы. Жас келіншек сәукелені той өткенше киіп отырып, тойдан соң сәукелені іліп қойып, орнына бергек киетін [3, 264]. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «бергек» сөзіне осындай түсініктеме беріледі. Сөйтіп, бергек сөзі тұрмысқа жана шыққан жас келіншектің киетін әшекейлі бас киімі болып шығады.

Осы сөзді аудармашы түсінді, мағынасын білді деп есептейік. Солай болған күннің өзінде бұл сөзді басқа тілдерге аудару қиын.

Ақыл тоқтатпаған адамға қызыл арай, ақ күміс, алтын бергек сияқты нәрселерді айтса, ол қызығып, соған есіл дерті кетіп, басқаның бәрін ұмытады. Өйткені мұндай адам осы аталған заттар мен нәрселердің бәріне қызығып, әуесқойлықпен құмартады. Абайдың өлеңінен оқырман осындай мағынаны ұғады. Аудармашылар осы топтағы «бергек» сөзін «диадема», «платок», «тога» деп аударары. Бір қарағанда осылардың бәрі орынды сияқты. Ал осыларды оқып алып, Абайдың өлеңіне қайта оралатын болсақ, аудармашылардың жоғарыда көрсетілген сөздеріне көңіліміз толмай қалады. Енді соның кейбір жайларына назар аударайық.

Красная заря (лучи), белое серебро, золотая диадема
Могут подняться до высот интересной сказки [6].

(Б. Момышұлының жолма-жол аудармасы)

Осы жолма-жол аударманы қазақ тіліне кері аударсақ, мынадай болмақ:

Қызыл арай (сәулелер), ақ күміс, алтын диадема
Қызықты ертегілердің биігіне дейін жете алады.

Б. Момышұлы «бергек» деген тұрмыстық реалия категориясындағы сөзді «диадема» деп аударары. «Дидадема» – (гр. diadema) шағын ғана, ортасы ашық әйелдердің әшекейлі, қымбат тәж секілді бас киімі [4]. Д. Ушаковтың түсіндірмелі сөздігіндегі дидадеманың анықтамасы осындай. Демек, аудармашы орыс тілді оқырмандарға қазақтың «бергек» деген сөзінің мағынасын оларға мәлім «диадема» арқылы таныстыруға тырысқан, алайда қазақтың бергек киген қызын дидадема киген ежелгі грек қызымен салыстыру

қиын. Оның үстіне бұл екі бөлек мәдениеттің материалдық элементтері. Екеуінің атқаратын функциясы мен сыртқы көрінісі бөлек.

Демек, бергекке диадема эквивалент бола алмайды. Бергекті қазақ әйелдерінің жасына, әлеуметтік жағдайына, руына байланысты киген жаулық, жырға, кимешек, бөрік сияқты бас киімдерінің бірі деп қарау жеткіліксіз. Сәукеле де, бергек те әшекейлі бас киім. Ал ақынның дәл осы бергек сөзін таңдауы арқилы мәтінге анық па, әлде астарлы ма, белгілі бір мағына теліп тұрғанын байқаймыз. Яғни, бізде аудармаға деген екі талап пайда болады: 1) аудармада образды беріп, ұлттық колоритті сақтау; 2) осы реалия сөздің мәтіндегі мағынасын анықтап, аудару.

Орыс ақыны, аудармашысы Д. Бродский бұл жолдарды былайша аударды:

Бредит дурень о багрянце заревом,
Об одеждах, шитых чудо-серебром [6].

Өзіміз де байқап отырғанымыздай, Д. Бродский түпнұсқадағы «бергек» сөзін өз аудармасында мүлдем тастап кеткен. Ол оны әдейі тастады ма, жоқ балама табуға қиналғандықтан тастады ма – беймәлім. Аудармашы Абайдың әйтеуір киім жайында айтып отырғанын түсінген. Бірақ берілген аударманы оқыған адам ондағы киімнің бас киім ба, аяқ киім ба, әлде басқа киім ба – оны аңғарып, түсіне алмайды. Сөздің өзі де, сөздің мағынасы да аудармада көрініс таппаған. Яғни, аудармашы «бергектің» мағынасын таба алмаған, ізденбеген десек, артық кетпейтін болармыз. Бәлкім, ол «алтын бергекті» «одежды, шитые чудо-серебром» деп аудару абзал деп шешкен болар, алайда Абайда «алтынды-күмісті киім» немесе «алтын мен күмістен тігілген киім» деген образ жоқ, «алтын бергек» бар.

Ақынның «бергегін» Ю. Кузнецов пен Ә. Қодар «платок» деп аударған.

Алый жар, златом-серебром шитый платок
Этот сказ и сегодня его не увлек... [6]
(Ю. Кузнецов аудармасы)

Кері аудармасы:

Қып-қызыл ыстық, алтын-күмістен тоқылған орамал
Бұл ертегі оны бүгін де еліктірмеді.

«Платок золотой и серебряный звон
До прелести чуда тобой вознесен... [6]
(Ә. Қодар аудармасы)

Кері аудармасы:

Алтын орамал мен күмістің сыңғырын
Сен керемет әсемдіктей көресің.

Аудармашылар Д. Бродскийге қарағанда «бергекті» «орамал» деп аударып, оның басқа киетін киім екендігін аңғарған. Осылайша, олар түпнұсқаға сәл жақындаған десек болады. Бәлкім, аудармашылар «бергекті» сол күйінде қалдырса, оқырман оны түсінбес еді, өйткені қазір қыздар үйленгеннен кейін «бергек» кимейді. Қазір біреуге келін болып түскен бойжеткен басына орамал тағатынын білеміз. Сондықтан, оқырманға түсінікті болсын деп аудармашылар Абайдың тілін жаңартқысы келген шығар. Дегенмен, Абай «орамал» емес «бергек» деп «ермек үшін жазбаған» болар.

М. Әдібаев бұл жолдарды былайша аударды:

Лучи зари и слитки серебра, и золотом отделанные тоги
Украшить могут сказочные слоги [6].

Кері аударма:

Таң сәулесі мен күміс кесектері, алтынмен көмкерілген тогалар
Ертегі шумақтарын көркемдей алады

Мұндағы «тога» – Ежелгі Римдегі ер азаматтардың ақ кенеп матадан тігілетін, бір ұшын сол жақ иыққа жамылып киетін киімі [5]. Біз аудармашының қазақ әйелдерінің ұлттық бас киімі болып табылатын «бергектен» Ежелгі Рим азаматтары үстіне орай жамылатын «тогаға» қалай адасып келгеніне қайран қалудан басқа ешнәрсе істей алмаймыз. Бұл аударманы оқығанда өлеңді Абай емес, ежелгі грек, рим ақындары жазды деген ой өздігінен туындайды. Сондықтан, амфитеатр, ғибадатхана, алтарь, басқа да ежелгі Рим мәдениетіне тән нәрселерді елестетіп кететін болсаңыз, таң қалмаңыз. Бәлкім, аудармашы өзіне дейінгі аудармашыларды қайталағысы келмеген болар, бірақ өлеңнің ұлттық реңкіні өшіріп, оған өзге бояу беру қиындықтан шығатын жол емес. Мұның нәтижесі – ұлттық реалияны өзге ұлт реалиясына алмастыру нәтижесінде болатын мағынаның өзгеруі және ұлттық колориттің жойылуы.

Осы жерде, «неліктен аудармашылар қазақтың ұлттық бұйымдарының атауларын өзге ел мәдениетіндегі нәрселердің атауларымен алмастыруды жөн көреді?» (диадема, тога) деген сұрақ туындайды.

Міне, бір ғана «бергек» сөзін аударуда осындай үлкен дау туар деп кім ойлаған?

Ұлттық бояуы қанық, қазақтың болмысына тән сөздерді Абай тек бұл өлеңде қолданбайды, жалпы ондай сөздерді ақынның әр өлеңінен кездестіреміз.

Абайдың ақындық шеберлігін сөз еткенде оның реалистік поэзиясына тұнық мөлдірлік пен айқындық қана хас екенін, ал формализм атымен жат екенін әрдайым есте тұтуға, ұмытпауға тиіспіз. Сондықтан да біз Абай поэзиясына музыкалық үйлесім, әуезділік хас дегенде оның саф тазалығын, ішкі гармониясын айтамыз, тұтқырлық пен тұттығу жоқтығын, татаусыздығын айтамыз. Мұның бәрі – Абайдың суреткерлік зор

мәдениетінің де, қуатты ақындық шабытының да жемісі, анық белгісі [7, 312]. А. Нұрқатовтың сөздеріне қосыла отырып, ұлы ақынымыздың туындыларының өзге тілдерге аударылуы кезінде орын алатын ақынның мөлдір әрі айқын реализмінің формализмге ұрынуы, музыкалық үйлесімінің үнінің бәсеңдеуі, саф тазалығының көмескіленуі мен ішкі гармониясының жоғалуы секілді нәрселерге шек қойсақ деп тілер едік.

Әдебиеттер

- 1 С. Влахов, С. Флорин. Непереводимое в переводе. – М.: Высшая школа, 1986. – 416 с.
- 2 Абай. Сен де бір кірпіш дүниеге. Өлеңдер мен қарасөздер. – Алматы: Атамұра, 2014. – 288 б.
- 3 Қазақ түсіндірмелі сөздігі.
- 4 Толковый словарь Д.Н. Ушакова <http://ushakovdictionary.ru/>
- 5 Электронный толковый словарь русского языка С.И. Ожегова, Н.Ю. Шведовой <http://www.lib.ru/DIC/OZHEGOW/ozhegow>
- 6 Абай институтының сайты <http://abai-inst.kz/>
- 7 Нұрқатов А. Абайдың ақындық дәстүрі. Монография. – Алматы: Жазушы, 1966. – 348 б.

References

- 1 Vlahov S., Florin S. Nperevodimoe v perevode. – M.: Vysshaya shkola, 1986. – 416 s.
- 2 Abaj. Sen de bir kirpish du'ni'ege. O'lenhder men qaraso'zder. – Almaty': Atamura, 2014. – 288 b.
- 3 Qazaq tu'sindirmeli so'zdigi.
- 4 Tolkovy'j slovar' D.N. Wshakova <http://ushakovdictionary.ru/>
- 5 Elektronnyj tolkovyj slovar' russkogo yazyka S.I. Ozhegova, N.YU. SHvedovoj <http://www.lib.ru/DIC/OZHEGOW/ozhegow>
- 6 Abaj i'nsti'twty'ny'nh sajty' <http://abai-inst.kz/>
- 7 Nurqatov A. Abajdy'nh aqy'ndy'q da'stu'ri. Monografi'ya. – Almaty': Zhazwshy', 1966. – 348 b.